

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Федір ШАНДОР, Юрій ЯКОВЕНКО

Copyright © 2006

*“Вільне комбінування деталей у нових, заборонених для існуючої моделі культури, поєднаннях і є творчість...”
(Юрій Лотман)*

В науковій та довідковій літературі встановлена динаміка змін у змісті, обсязі та характерних ознаках процесу секуляризації та визначення змісту цього терміна [1; 2]. Вважаємо, що евристичний потенціал цього поняття виходить за рамки застосування його лише для дослідження та описання релігійної сфери суспільного життя. Відомо, що воно доречно, зокрема, для розуміння та пізнання взаємовпливів поміж інститутом релігії з іншими соціальними інститутами (політикою, економікою, культурою тощо), але не тільки їх. Це поняття, на нашу думку, адекватно описує не тільки процес обмеження або розширення обсягу і функцій релігії, а й є придатним для опису більш складних процесів – розширення чи звуження обсягу функцій різних соціальних інститутів, передачі домінантної функції від одного соціального інституту до іншого.

Залучення можливостей розширеного тлумачення поняття “секуляризація” для дослідження процесів змін, котрі відбуваються у взаємодіях між соціальними інститутами сучасного українського суспільства, та адекватне їх подання у теоретичних знаннях створює нові сприятливі перспективи для пошуку інваріантів використання модернізованого розуміння поняття “секуляризація” у пізнанні такої взаємодії в суспільствах ризику, згідно з визначення У. Бека [3].

Аналіз процесів, які визначали еволюцію релігійного феномена секуляризації в контексті

геополітичних та суспільно-політичних, культурних і соціально-психологічних катаклізмів мегаареалу, чий цивілізаційні моделі значною мірою питомі іудео-християнською традицією, дає змогу говорити про дуже масштабні трансформації, котрі упродовж ХХ століття спричинилися до гранично ґрунтовних перемін у конфесійній конфігурації ареалу, релігійно-культурній парадигмі, ціннісних орієнтаціях, формах релігійної маніфестації і виявах релігійності, ролі інституційованих релігій у різних суспільних сферах, але не призвели до втрати цими релігіями їхніх провідних функцій.

Передбачення, згідно з якими релігія ще наприкінці ХХ століття мала б стати цілковито маргінальним явищем, а релігійні символи і мислення – втратити не лише суспільне, а й особистісне значення, не справдилися. Релігія залишається інтегратором індивідуальності, що робить людське буття фінально осмисленим, конститує його моральну архітектуру, дозволяє “перевищити біологічну даність” (Т. Лукман), ритуалізує оптимізм, підтримує віру в перемогу надії над страхом (Б. Маліновський). Не справдилися також прогнози щодо полишення релігією публічної арени внаслідок процесів модернізації, урбанізації, індустріалізації та інформатизації. Суспільно-політичний і культурний розвиток другої половини ХХ століття не дає підстав говорити про остаточне зміщення релігії у маргінальну зону, вона виявляє достатню вітальність на політичній і гро-

мадській сценах, у мобілізації великих людських спільнот, збереженні старих і наданні нових ідентичностей цим спільнотам.

Головними лініями протистояння на релігійному підґрунті в ХХ столітті стають уже не міжрелігійні суперечки, а суперництво між релігійними спільнотами та їхніми “нерелігійними” конкурентами у поясненні світу, визначенні вищих цінностей і сенсу людського життя. У першій половині ХХ століття роль релігії прагнуть перебрати на себе ідеології, які ультимативно проголошують колективними святощами націю або клас; а у другій половині – її місце намагається посісти ідеологія нічим і ніким необмеженого індивідуалізму та особистісної автономності.

Суперечливість релігійного розвитку ХХ століття, багатоваріантність не лише особистісного, а й колективного (етнічного, національного або поколінневого) релігійного досвіду, радикальна плюралізація релігійного життя, турбулентне поширення нових релігійних форм спричиняють множинність теологій і калейдоскопічність посткласичних теорій релігії. Кожна з них фіксує певний фрагмент антропологічної та суспільної реальності, а їх взаємна суперечливість свідчать про незводимість цілісності релігійного феномена до окремих його складових, функцій та формовиявів – цей феномен виявляється більшим, аніж сума його частин. В сукупності це зумовлює потребу розширити методологічну базу дослідження таких складних, мінливих і невизначених соціальних реалій шляхом задіяння методів не тільки соціологічних, але й інших наук, зокрема, синергетичних, та більш творчого використання евристичних можливостей поняття “секуляризація”.

Отже, наші міркування мають на меті засвідчити, що у поняття “секуляризація” може бути інше евристичне значення – *відобразити один із соціальних механізмів охорони громадянина та громадянського суспільства від агресії з боку будь-якого соціального інституту*. Вважаємо за виправдане слідувати традиції, відповідно до котрої з початком кожного століття (не кажучи вже про початок тисячоліття) загострюється прагнення осмислити попередні досягнення людства, зокрема і в розумінні секуляризації, та намагання окреслювати перспективи на майбутнє. Для пересічного громадянина в країнах СНД, або в інших, де проголошена епоха перемін, жити у цей час означає, що він

з високою ймовірністю може перетворитися на сліпу “жертву обставин”, бо переживає страх, відчуження від суспільства, зростання навколо себе агресії й антигромадянської поведінки в найрізноманітніших формах: від депресії, котра руйнує характер людини, алкоголізму й наркоманії до прямого насильства над іншими членами соціуму через злочинство, тероризм тощо. Для суспільствознавця діяти на зламі епох, коли формально-календарна обставина – перетин століть, перехід у нове тисячоліття – стає підставою побачити одразу й минуле, і майбутнє, котрі нібито вплавлені у сьогодення, та осягнути як водночас діють усталені, інноваційні і, так би мовити, проміжні засоби соціального врегулювання.

Порівнюючи зміни в характеристиках суспільного перебігу-процесу між століттями, треба зазначити таке. Якщо в ХІХ столітті тільки фіксували статику і динаміку суспільного життя завдяки впровадженню в науковий обіг нових соціальних показників, то в ХХ почався ретельний пошук не тільки причин та наслідків соціальних змін, а ще й розбудова соціологічних уявлень у різноманітних концепціях, що пояснювали природу дії відповідних соціальних механізмів. З початком ХХІ століття, як ми бачимо з назв матеріалів сучасних наукових дискусій, робиться чергова спроба встановити як закономірні попередні підсумки, так і осмислити нові умови суспільного життя. До цієї нібито традиційно-часової обставини слід додати іншу, більш змістовну – сучасний загальний контекст суспільного проживання, а саме проголошення *доби глобалізації*.

Визнанням актуальності такого контексту дослідження є колективна монографія науковців Інституту соціології НАН України “Українське суспільство на порозі третього тисячоліття” (К.: Інститут соціології НАН України, 1999), у якій запропонована широка панорама життя українського соціуму напередодні третього тисячоліття та окреслені перспективи його розвитку. Зокрема, зазначено, що формування українського соціуму значною мірою визначатимуться сучасними планетарними процесами і змінами, проблемами і викликами. Цей глобальний контекст актуалізує відоме гасло минулого століття – “Думай глобально, дій локально!”, а також ставить перед науковцями важливе завдання вести активний пошук адекватної концепції сучасного та майбутнього розвитку України [4].

Пошукам нових методологічних підходів дослідження суспільства під впливом глобалізації присвячені й роботи російських соціологів. Зокрема, відомий соціолог В. Ядов таким чином визначає перспективу осягнення цих динамічних процесів соціологічною наукою: “По-перше, нам належало осмислити радикальні трансформації в російському суспільстві під кутом зору різних теоретико-методологічних підходів і, по-друге, знайти максимально адекватний зв’язок між “високою теорією” і повсякденною соціальною практикою. Одна з особливостей сучасної теоретичної соціології полягає в розмаїтті підходів до пояснення і розуміння соціальних процесів. Які з них більш адекватні стосовно російського суспільства? Упевнену відповідь на це питання запропонувати практично неможливо” [5, с. 4–6].

Нашу увагу привертає концептуальний підхід О. Яницького [6], який розглядає сучасні соціальні реалії під кутом зору *теорії ризиків* і доводить, що Росія – це суспільство зростаючих ризиків, виробництво і поширення яких стає всеохватним, охоплює природу, соціум, технічні системи. Важко не визнати такий ракурс осмислення нашого буття цілком адекватним і притому у світ-системному масштабі. Але даний образ соціального світу зовсім не виключає інші ракурси, наприклад, постіндустріальні чи – більш широко – цивілізаційні. Позиція О. Яницького привертає нашу увагу тим, як автор, по-перше, виконує постановку наукової проблеми у зв’язку з потребою зрозуміти сучасне суспільство і, по-друге, як це розуміння здійснюється. Пошук максимально адекватного зв’язку між теорією і практикою під кутом зору ризикології дає змогу виявити не тільки новий, а й цілком адекватний формат осмислення буття, зокрема у світ-системному масштабі.

Вважаємо доречним долучити до нашого дослідження ще *світ-системну концепцію*, що отримала потужне розгортання у працях І. Валерстайна [7], який переконливо доводить, що на межі століть уже назріла реструктуризація у вивченні соціальної реальності з погляду тих креативних можливостей, які пропонує сучасність. Увага коментаторів звернута і на таку цікаву обставину. Якщо на початку ХХ століття простежувалося розширення науковості соціології за допомогою наслідування методології природничих дисциплін, то на початку ХХІ проголошується завдання наукоємності

усіх наук шляхом їх “соціологізації”. Це “веління часу” може відкрити нові перспективи для соціальних наук за умовами: 1) розвитку міждисциплінарного підходу до розв’язання посталих проблем сучасності; 2) створення інтегративних, синтезацийних теоретичних систем; 3) перенесення центру уваги на розвиток трансгалузевих досліджень [8].

Підтвердженням зазначених тенденцій у пострадянських суспільствах може слугувати аналітичний огляд предметного поля соціологічних досліджень у Росії, здійснений О. Яницьким. Останнє десятиліття суспільні науки були стурбовані **погрозами і страхіттями, котрі переповняли російське суспільство** (підкреслено нами. – Авт.). Політологи розробляли концепцію національної безпеки. Соціологи говорили про “соціальну патологію”. Причому українські соціологи не відставали від своїх російських колег [9; 10]. Соціальні психологи вказували на “епідеміологічний рівень” **страхів** (підкреслено нами. – Авт.) у країні. Культурологи, філософи, психологи назвали це явище “екзистенціальним”. Власне соціологічна література почала вирізнятися наростанням активного використання катастрофічної й медичної термінології: “розпад”, “агонія” (М. Моїсєєв), “прогресивний параліч” (Ю. Давидов), “біфуркація”, “хаос” (В. Ільїн), “астенічний синдром” (Ю. Левада), “соціальна патологія”, “взаємознищення”, “розпад” (О. Ахієзер), “страхи”, “катастрофічна свідомість” (Л. Гудков, В. Шубкін, В. Ядов)” [11, с. 21].

Вище презентовані термінологічні запозичення свідчать про недостатність теоретичних ресурсів пострадянської соціології для аналізу довгострокової динаміки російського суспільства. Вочевидь потрібна деяка загальна теоретична “рамка”, що давала б змогу інтерпретувати неабияку заклопотаність і, щонайголовніше, ще й соціологічно. На нашу думку, способом уведення зазначеного “катастрофізму” мислення в русло нормального соціологічного дискурсу є **концепція суспільства ризику**. На Заході сьогодні ризикологічні концепції – один з магістральних напрямків розвитку соціологічного знання. Започаткувавшись два десятиліття тому як “обчислення” ступеня ризику (risk assessment) тих чи інших подій і дій, ці дослідження здобули нині статус самостійної дисципліни, що претендує на роль нового пояснювального інструмента стосовно соціетальної динаміки, що можна вважати серйозною під-

ставою для долучення цього концепту до предметно-змістового простору нашого дослідження.

Ризик, у розумінні західних теоретиків (У. Бек, Е. Гідденс), – це не винятковий випадок, не “наслідок” і не “побічний продукт” процесів громадського життя. **Ризики постійно виробляються** суспільством, причому це виробництво легітимне, здійснюване в усіх сферах його життєдіяльності. Ризик, вважає У. Бек, зароджується як систематична взаємодія суспільства з погрозами і небезпеками, індукованими і виробленими процесом модернізації як таким. Сучасний ризик, на відміну від небезпек минулих епох, є непереборний момент динаміки сучасної модернізації і породжуваних нею почуттів непевності й **страху** (підкреслено нами. – Авт.). Мовиться не про “звичайні” ризики, що супроводжують підприємницьку чи іншу діяльність. Вони – норма всілякої соціальної динаміки. Мова йде про ризики, що здебільшого невидимі, неконтрольовані і важко передбачувані. Скажімо, ризики деякої інноваційної діяльності можна поррахувати. Але наслідки глобального потеплення, розривів озонового шару чи майбутньої демографічної кризи дотепер не піддаються обчисленню. Саме непевність масштабів і наслідків подібних ризиків, утім і ризиків становлення нового (глобального) світового порядку, загрожує основам раціонального функціонування суспільства й поведінки індивіда – науці й демократії. До того ж виробництво ризиків, навіть таких як *секуляризація суспільства*, є дуже “демократичним”, адже створює ефект бумеранга, вражаючи в кінцевому підсумку тих, хто наживався на ньому чи вважав себе від них застрахованим. Звідси інший висновок: виробництво ризиків – могутній фактор зміни соціальної структури суспільства, перебудови його за критерієм, що відображає ступінь схильності соціуму до ризиків, зокрема і за соціально-екологічною шкалою оцінювання.

Істотно змінюється також роль науки в суспільному житті і політиці. Справа в тому, що більшість ризиків, породжуваних успіхами науково-технічної модернізації, рівно як і “довгими хвилями” змін стану біосфери чи демографічної ситуації, не сприймаються безпосередньо органами відчуття людини. Ці ризики існують лише у формі знань про них та

відповідних їм пізнавальних образів чи онтологічних картин.

Ще три положення теорії суспільства ризику уявляються нам соціально і політично значущими не лише для Росії, а й для України. По-перше, це перегляд основної *нормативної моделі* суспільства. Якщо головним нормативним ідеалом минулих епох були рівність і соціальна справедливість, то (теоретично) нормативний ідеал суспільства ризику – безпека. По-друге, **у суспільстві ризику виникають нові спільноти – “жертви ризиків”, а їхня солідарність на підґрунті відчуження і страху можуть породити могутню політичну силу** (підкреслено нами. – Авт.). По-третє, суспільство ризику політично нестабільне. Недовіра до існуючих політичних інститутів та організацій наростає, і не лише в нас, а й в усьому світі. Ця нестабільність і недовіра закономірні та викликають у суспільствах пошук точки опори – “твердої руки”. Таким чином, періодичне повернення до минулого, у тому числі й до авторитарного і навіть тоталітарного, теоретично не виключене.

Відштовхуючись від вищевикладеного, сформулюємо попередні висновки. 1. Беззаперечно, що, будь-який соціологічний проект має потребу в загальній теоретичній “рамці”. 2. Мало сказати, що ризики виробляються суспільством, – тому пропонуємо посилений варіант: ризики завжди (!) супроводжували життя суспільства і були ним продуковані. 3. Якщо ризики існують лише у формі знань про них, то це, принаймні, пояснюється двома обставинами. По-перше, їхнім, здебільшого неочевидним, латентним характером, “довгим” життєвим циклом продукування¹; по-друге, тим, що наявність ризиків не тільки є чинником зміни соціальної структури, але і сприяє вичленовуванню в ній сегмента (індивіда і/або соціальної групи), що більше за інших здатний як до осмислення ризиків у формі деякої картини світу (починаючи з мови, міфу, мистецтва, релігії і далі опановуючи такі символічні форми, як право, наука, політика тощо), так і до використання нового знання у своїх інтересах, зокрема шляхом формування образу свого ворога як ворога народу, використовуючи такі ярлики, як: “варвар”, “вандал”, “бусурман”, “відьма”,

¹ Саме це дає змогу відрізнити ризик від страху, котрий більш очевидний для чуттєвого сприйняття, прогнозований і короткий у своєму життєвому циклі.

“атеїст”, “невірний”, “гугенот”, “якобінець”, “революціонер”, “контрреволюціонер”, “капіталіст”, “білогвардієць”, “шкідник”, “саботажник”, “стиляга”, “сектант”, “хіпі”, “олігарх”, “кнопкодав” та ін. 4. Нормативну модель суспільства ризику, для якого безпека є зрозумілий ідеал, доречно долучити до нашого дослідження і спиратися на методологічні можливості інтерпретаційних схем і моделей сучасного актуального процесу секуляризації².

Після ескізного змалювання сучасного контексту пропонуваного нами соціологічного проекту звернемо увагу ще на один важливий момент. Додаткові можливості для розширеного розуміння евристичного потенціалу поняття “секуляризація” містить *принцип двоїстості*, що, на думку В. Попкова, концептуально може бути покладений у підґрунтя такої моделі пізнавальної діяльності, конструктив якої важко переоцінити. Аналізована концепція ґрунтується на ідеях Г. Гегеля і Ф. Шеллінга. В контексті нашого дослідження заслуговує на увагу технологія застосування В. Попковим принципу двоїстості щодо обґрунтування взаємоспричинення структури і функції: “розвиток структур зумовлений генетично, реалізація функцій задана екологічно. Генетично успадковані структури виконують в еволюційному розвитку стабілізаційну роль, закріплюючи пройдений шлях, а екологічно залежні функції – розгойдувальну, ту, що забезпечує пошук напрямку руху сьогодні. Шляхом участі обох регуляторних механізмів досягається співпадання спрямованої (прогресивної) та адаптивної складових еволюції в точці переходу минулого в майбутнє. Вплив структури на функціонування зрозумілий; її заданий діапазон рухливості; амплітуда функціональних коливань; дія цих коливань на зміну структури менш очевидна, а її механізм – поступове накопичення вкрай малих зсувів. Ці зміни, хоча й дуже малі, але незворотно накопичуються. Біологічний час змінюється структурами мов віхами пройденого шляху. За функціональними ознаками відтворення струк-

тури практично неможливе. Структура відображає пройдений шлях, функціональний тренд – це вибір напрямку руху, пошук наступного кроку. Рухливість функцій у діапазоні, заданому структурним велетом минулого, дає певне підґрунтя передбачати вібраційну модель функціонального пошуку продовження еволюційного шляху за умов певної екології [13, с. 236].

Отже, є підстави для застосування цієї пізнавальної моделі до розуміння перебігу *соціальної еволюції* і, зокрема, до витлумачення поняття “секуляризація”. Оскільки біологічні та соціальні утворення вже неможливо сучасним науковцям уявити інакше, аніж системно, то скористаємося новітнім визначенням суспільства. “Суспільство, – пише О. Давидов, – це певний тип системи, що складається з різнорідних взаємозв’язаних елементів і підсистем, властивостей і відношень, створених індивідами на основі механізму зворотного зв’язку, метою якої є реалізація екстремальних принципів у життєдіяльності індивідів з допомогою законів, що діють у певних межах” [14]. Загальна теорія систем у поєднанні з оглядом літератури дають змогу використовувати наступне пояснення термінів, долучених у наведене визначення. Так, саме ця теорія пропонує широкий вибір різних типів систем [15]. Принцип подвійності характеристик відкриває перспективи дослідження таких типів: відкриті – закриті, прості – складні, стійкі – хитливі, однорідні – різнорідні, живі – неживі, об’єктивні – суб’єктивні, матеріальні – ідеальні, спонтанні – адаптивні, статичні – динамічні, уразливі – стійкі, самоорганізаційні – жорстко задані, активні – пасивні тощо. Тип системи – це не просто “ярлик”, а відповідний набір кількісних і якісних показників, між якими існують певні залежності, що уможлиблює емпіричне виокремлення і пізнання різних типів систем, обґрунтовуючи різні комбінації їх характеристик і параметрів.

У соціології традиційно як підсистеми суспільства найчастіше виділяють три – культуру,

² Словники спеціального призначення показують, що ще в античну епоху людьми велися пошуки безпеки і процвітання соціуму, але згідно з тодішньою практикою здійснювали це не тільки шляхом розбудови певної соціальної технології чи соціального механізму, а й поведінковими актами визначення відповідального суб’єкта. “Секурітас (лат. Securitas – безтурботність, безпека) – римське божество, яке уособлювало спокій і безпеку держави та її громадян. На зображеннях постає статечною матроною, котра сидить із схрещеними ногами й піднесеною правою рукою. Атрибутом Секурітаса були маслинова гілка, лавр, ріг достатку і скіпетр”. Поява терміна “секуляризація” в такому контексті свідчить, що за ним змістовно постає спочатку людське прагнення до безпеки як базова умова усіх інших прагнень.

економіку і політику, рідше — чотири чи більше підсистем. Однак є автори [7], які пропонують інші версії вирізнення підсистем суспільства. Так, І. Валлерстайн у світі-системі виділяє тільки дві провідні підсистеми, а саме “Центр” і “Периферію”, що розмежовується не тільки за рівнем економічного, політичного, соціокультурного і технологічного розвитку, а й за рівнем людського розвитку та іншими показниками.

У цьому зв’язку зауважимо, що у загальній теорії систем розмежування наук, у тім числі суспільних, на економіку, політику, право, культуру, демографію тощо, визнається значною мірою умовним. Адже реально наявні соціальні системи функціонують як єдине ціле, у яких виділення підсистем здійснюється не за традиційними предметними критеріями, а за системними критеріями, наприклад режимом функціонування підсистем, завдяки чому й була запропонована **модульна теорія соціуму** (МТС) [16; 17]. У її форматі неподільною універсальною підсистемою соціальної системи є так званий “соціальний модуль”, що складається з елементів, згрупованих не менш аніж з двох частин, де кількісне співвідношення розмірів частин поставлене у відповідність до певного режиму функціонування даної підсистеми.

Властивості можуть бути загальносистемними, наприклад, властивості цілісності, складності, пов’язаності, надмірності, розмаїтості, мінливості тощо, а також предметними. У загальній теорії для виміру системних властивостей розроблена низка кількісних індексів, що дають змогу визначати виразність цих властивостей у реальному світі. Водночас основною системною властивістю суспільства є цілісність, під якою розуміється виокремленість системи з більш загальної, універсальної. Ефект неаддитивності, залежність кожного елемента, частини, властивості та відносини від їх місця і функцій усередині системи, функціонування системи розглядаються як підсумковий результат активності й взаємодії всіх елементів, підсистем і рівнів, впливу інших соціальних систем і довкілля, а також минулого стану системи й очікуваного майбутнього, первинну неподільність кількісних і якісних, об’єктивних і суб’єктивних факторів у самій системі.

До предметних властивостей можна віднести суб’єктивну самоідентифікацію індивідів з конкретним суспільством, котра природно залежить від факту народження особи у певній

країні, а відтак і від процесу соціалізації, й також суб’єктивних переваг громадян зрілого віку, наприклад, хтось спроможний себе вважати ще й громадянином світу. До предметних властивостей належить і найбільша чисельність працездатного населення, зайнята у будь-якій галузі суспільного виробництва. За цією властивістю виділяють аграрне суспільство, у якому переважна більшість населення зайнята в сільськогосподарському секторі, індустріальне — у промисловому виробництві, постіндустріальне — у сфері обслуговування (сервіс), та інформаційне — у продукуванні інформації. За властивостями політичного режиму виділяють демократичне і тоталітарне суспільство. За властивостями домінуючої релігії у соціумі розрізняють ісламське, християнське та інші суспільства, а за можливостями самореалізації індивідів — щонайперше, “суспільство рівних можливостей”, за значимістю сфери споживання — “суспільство споживання”, за домінуванням юридичного права в життєдіяльності громадян — скажімо, правове суспільство тощо.

Відношення можуть бути загальносистемними, зокрема координації і субординації, кооперації і конкуренції, або суто кількісними — між частинами системи, між цілим і частинами, предметними — наприклад, суб’єктивними чи суб’єктивними до суспільства, або об’єктивними усередині самого народного загалу — рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, соціалістичне, цивільне суспільства та ін.

Спостереження показують, що основним механізмом функціонування суспільства є загальносистемний перебіг зворотного зв’язку, відповідно до якого існує вплив результатів функціонування системи на характер цього функціонування, охоплюючи елементи, зв’язки, властивості, відносини та їхні зміни. Іншими словами, суспільство — це результат взаємодії індивідів, що впливає на всі наступні акти розгортання цієї взаємодії. Очевидним взірцем дії даного механізму слугують юридичні норми, закріплені в Конституції України, цивільному і карному законодавстві, що спочатку створюються найосвіченішими членами суспільства, а потім впливають на актуальну життєдіяльність усіх громадян і потенційну — наступних поколінь. Теж саме стосується і звичаїв, традицій тощо. На індивідуальному рівні механізм зворотного зв’язку виявляється у формуванні в індивіда суб’єктивного образу суспільства, тобто такого уявлення про нього, котре зале-

жить тільки від особливостей його функціонування і так впливає на поведінку кожного громадянина, що може призвести до змін у самому суспільстві. Так, дія зазначеного механізму має місце у результаті прийняття рішень державної ваги окремими членами суспільства щодо участі у виборах, референдумах, дотриманні чи недотриманні юридичних норм тощо.

Екстремальні принципи, тобто максимізація і (чи) мінімізація сукупності елементів, значень, властивостей і відносин у системі, є загально-системними, і притаманні будь-якій системі [18]. Наприклад, у фізичних і механічних системах екстремальність розглядається як принципи економії, найменшого часу Ферма, найменшої дії Мопертьюї чи принцип Гамільтона. У біології вона осмислена як низка принципів – максимальної простоти, оптимальної конструкції, виживання, оптимальної життєвої стратегії тощо [19]. У психології відомий принцип гедонізму, відповідно до якого люди прагнуть максимізувати позитивні емоції і мінімізувати негативні. В економіці, теоріях ігор і прийняття рішень використовується принцип максимуму – максимум досягнень за мінімумом витрат, ризику, часу. В соціології також доречно використовувати такі екстремальні принципи, як прагнення максимізувати позитивні соціальні явища і мінімізувати явища негативні (або наслідки, що з ними пов'язані), звісно, у рамках певних обмежень, шляхом зміни елементів, зв'язків, властивостей і відносин у суспільстві. Прагнення до мінімізації дитячої смертності, бідності, захворюваності, безробіття, злочинності і намагання досягнути максимуму середньоочікуваної тривалості життя, грамотності населення, рівноправності жінок, демократії, ефективності роботи уряду, людського розвитку – ось лише деякі цілі з глобальної міжнародної програми ООН “Millenium Development Goals” (“Цілі тисячоріччя для людства”), у якій беруть участь держави – члени цієї всесвітньої організації.

Т. Парсонс під суспільством розумів такий тип соціальної системи посеред універсуму всіх соціосистем, що досягає найвищого рівня самодостатності як система стосовно свого оточення. Неважко помітити, що в Т. Парсонса мовиться саме про реалізацію екстремального принципу. Р. Коллінз [20] у цьому аналітичному контексті констатує зрозуміле: етнометодологічна теорія вважає, що перетворення повсякденного життя в рутину – це основний соціальний процес і що люди з усіх наявних сил намагаються

ситуаційно згладжувати й уникати будь-якого безладу. У підґрунті цього процесу також лежить екстремальний принцип “найменшої дії”, відповідно до якого діяння у системі відбуваються за мінімуму енергетичних витрат, оскільки рутини як звичні, повторювані, прості дії вимагає мінімуму фізичного і психологічного напруження. Тому запобігання безладдю – це також мінімізація цього напруження. Різні соціальні утопії ідеального суспільства (наприклад, комуністичне суспільство К. Маркса), є власне реалізацією екстремальних принципів у розподілі благ, відчутті щастя, волевиявленні, утвердженні справедливості тощо.

Закони можуть бути загальносистемними і предметними, кількісними і якісними, оформленими у вигляді юридичних норм національного і міжнародного права (Конституція, кримінальне і цивільне законодавство тощо), або не оформленими юридично (традиції, звичаї, ціннісні орієнтації), що не залежать від часу і географічного розташування суспільства, від причетності до певного періоду часу і територіальних кордонів. Зокрема, у загальній теорії систем відомі універсальні закони: а) залежності між величиною системи і середньою тривалістю її життєвого циклу; між величиною системи, її цілісністю та імовірністю стійкості; між складністю структури системи та її функціонуванням [16, с. 64]; б) відношення загальної кількості елементів у системі до суми елементів у її більшій частині залежно від типу частотного розподілу всіх елементів; в) самоорганізації. Скажімо, досвід підтверджує, що при впровадженні інновацій в організаціях виникає явна чи прихована протидія їм; відомо, що при зовнішній загрозі зростає ступінь згуртованості членів соціальної спільноти. Ці та аналогічні соціальні закони на рівні соціальних груп і країн світу сутнісно є проявом *загальносистемного закону*, що формулюється так: при зовнішньому впливі на активну систему від її початкового стану в ній відбувається зміна активності елементів і (або) їхньої кількості, набору властивостей і відносин для того, щоб протидіяти цьому сторонньому впливу.

Р. Коллінз називає кілька добре відомих соціологічних законів. Наприклад [20, с. 72]: чим більш довготривала, інтенсивна і замкнута взаємодія між людьми, тим сильніше вони будуть ототожнювати себе з деякою групою і тим більший тиск відчуватимуть у напрямку підпорядкування локальним зразкам поведінки

і віри за умови рівності їх сил і відсутності конкуренції в боротьбі за обмежені ресурси. Цей закон, на наш погляд, цілком логічно застосувати до *пояснення процесу секуляризації*.

У соціології як тимчасові кордони суспільства виділяють стадії чи епохи історичного процесу, а відтак суспільства – первіснообщинне, середньовічне, епохи Відродження, Нового часу, сучасне, Освіти, Модерну, Постмодерну, а також більш короткі періоди часу. Як територіальні ознаки суспільства виділяють кордони давньогрецького міста – держави (поліса), наприклад, К. Поппер до закритого суспільства відносить Давню Спарту, а до відкритого – Давні Афіни. Явно чи неявно, кордони суспільства обмежуються територією національної держави. Останній випадок є традиційним для емпіричної соціології, адже тільки в межах національної держави здійснюють регулярний збір великого обсягу соціальної інформації, проводять опитування громадської думки та ін. Європейське співтовариство (ЄС), ООН, організації, котрі проводять міжнародні опитування, все ж узагальнюють статистичні дані і результати опитувань, що отримані у геокультурному вимірі національних держав (країн світу). В ролі територіальних використовуються також географічні кордони регіонів світу, тому мовиться про африканське, азіатське, європейське та інші суспільства, або географічні області усередині регіонів світу (наприклад, західноєвропейське суспільство). Для світу-системи, за концепцією І. Валлерстайна, територіальними є кордони планети Земля. Питання про територіальні та географічні кордони суспільства важливе ще і тому, що на його життя-функціонування впливають фактори природного довкілля, зокрема сегментно-блокової побудови земної кори, сонячної та геомагнітної активностей, особливостей клімату, наявності природних ресурсів та ін.

Для визначення кордонів суспільства важливим є питання про його чисельність. Якщо остання приймається як чисельність народонаселення світу, то тоді доречно говорити про світове суспільство чи “світ-систему”, що виникла, на думку І. Валлерстайна, приблизно 1500 років тому. Питання щодо мінімальної кількості членів суспільства, достатньої для його виникнення та існування, видається нам вкрай дискусійним. Так, наприклад, П.А. Сорокін вважав, що треба як мінімум два взаємо-

діючих індивіди, щоб одержати найпростіший різновид суспільства. Однак, з погляду соціальної психології, між двома взаємодіяльними індивідами виникають тільки міжособистісні, тобто соціально-психологічні, стосунки, а не суспільні відносини у їхньому сучасному розумінні. Наявні історичні дані не дають змоги точно визначити чисельність жителів давньогрецької міста-держави (поліса) на момент його виникнення, у межах якого Платон і Аристотель розглядали суспільство.

Для наукового обґрунтування кордонів суспільства здебільшого використовують певний набір властивостей і відносин, загальний для національних держав, розведених у географічному просторі. Зокрема, в культурології традиційно виділяють підсистеми, що називають “Схід” і “Захід” чи східне суспільство і західне, котрі відмінні в домінантних властивостях і відношеннях [21; 22]. Для визначення кордонів суспільства також вживають стадії чи стани його функціонування, що характеризуються певним набором щойно зазначених параметрів. Наприклад, О. Конт виділяв теологічне, метафізичне, позитивне суспільства. До стадій останнього належать нормально функціонуюче суспільство і те, яке перебуває в кризі, на стадії перехідного періоду. Особливий різновид станів – це стани війни або миру. Вочевидь, використовуючи кордон лише як певний набір властивостей і відносин, стадій і станів функціонування суспільства, є можливість зафіксувати певні приховані його просторово-тимчасові межі і визначити його чисельність.

Осмилення соціальної еволюції з урахуванням механізму зворотного зв'язку та екстремальних принципів потребує уваги як до вельми цікавих явищ і процесів, так і до відповідного понятійного апарату та теоретичних концепцій. Так, згідно з традиційними поглядами, адаптація – це водночас і процес пристосування певної системи до умов зовнішнього та внутрішнього середовища, і результат цього процесу – наявність у системи здатності досягнути гармонійності у взаємодії з факторами довкілля. Телеологічна інтерпретація адаптації була однією з перших спроб створити модель цього процесу і результату як цілісного явища. Проте спочатку ця концепція мала релігійно-філософське забарвлення, підтверджуючи неперехідну роль у світі як об'єктивних людських цілей, так і особистісної цілеспрямованості, персоналізованої волі. Тому вважалося, що

природні процеси залежать від дії цілевизначальних засад здійснення певної, наперед заданої мети. Секуляризовано ця теза передбачає наявність суперрозумного творця і закономірно покладена в основу телеологічного доказу буття Бога. У цьому сенсі вироблено кілька версій телеології.

За канонами іманентної телеології кожний предмет природи має внутрішню актуальну ціль, котра є джерелом руху-поступу від нижчих форм до вищих (Аристотель, 384 – 322 до н.е.); трансцендентно-антропоцентрична телеологія вважає, що засади буття знаходяться поза межами світу і самі вносять цілі у природу, створену для людини (Вольф, 1679–1754); інші версії телеології властиві різновидам стоїцизму, неоплатонізму, концепції Лейбніца щодо наперед встановленої гармонії, міркуванням Шеллінга про “світову душу”, а також неокантіанству, неотомізму, персоналізму та ін. Низка відомих концепцій ХХ століття – фідеїзм, холізм, неовіталізм, неофіналізм тощо – були задіяні для вдосконалення теології, не обминаючи при цьому даних генетики, кібернетики, психології, соціології та інших дисциплін, у межах яких найцікавіші результати отримані за останні півстоліття.

Альтернативною спробою пояснити причини змін, які відбуваються в природі, є версія, побудована на категорії “саморуху”. Її виникнення пов’язано, по-перше, з постановкою питання про “засади” побудови світу чи першопричину світових процесів; по-друге, з труднощами інтерпретації спостережуваних процесів розвитку. З античної епохи відоме намагання пояснити такий рух-поступ на підставі притаманних самій природі сил і властивостей – поєднання і поділу першозasad (іонійська філософська школа), “любові” і “ненависті” (Емпедокл), атомів і пустот (Демокрит). Водночас особливою гостротою проблема розуміння причини руху набула через появу християнської догми створення світу, що винесла джерело руху-поступу за межі природи (так звана діяльність Бога).

В останню третину ХХ століття наукове пояснення саморуху стало можливим тільки після сутнісної модернізації методу мислення. Так, ідея Спінози *causa sui* (причина самої себе), принцип Лейбніца щодо монади як самодіяльної, самовизначальної субстанції, кантівська ідея розвитку неба, землі та людини, ідея еволюції у філософії Шеллінга, ідеалістична діалектика Гегеля та інші ідеї-концепти, котрі

є етапами на шляху формування теорії саморуху, що сутнісно полягає у тому, “щоб певним чином відобразити суперечності” (Гегель)), знайшли у знятому вигляді своє збагачення в *концепції самоорганізації*.

У 60–70-і роки ХХ століття в науці чимало надій та очікувань були пов’язані з енергійною розробкою змісту та обсягу поняття “самоорганізація”. Найсуттєвіші труднощі у цій справі виникли через слабе обґрунтування цього поняття суто філософськими принципами. Наведені вище етапи довготривалого шляху розробки понять саморуху, саморозвитку вказують на напрямки, що так чи інакше спрямовували науковців до осмислення поняття “самоорганізація”. Внаслідок їх істотної різноманітності була здобута сукупність підходів, методів, поглядів на природу самоорганізації, проте наукове поле теоретизування й донині явно не завершене, а окремі його ділянки є *terra incognita*. Не можна не визнати, що мало місце переважання вузькотехнічних підходів, що не сприяло появі інновацій у сфері філософських, універсальних принципів, конструкцій, схем.

За радянської епохи у вітчизняній науці, як відомо, панувала теорія матеріалістичної діалектики, “сіллю якої” (згідно з відомою фразою В. Леніна) є *ідея саморуху*. У просторі цієї ідеї розвиток має бути зрозумілим як самостійний, спонтанний, внутрішньо доречний рух-поступ, тобто саморозвиток. Але проблема саморуху, маючи в радянській науці статус “солі діалектики”, як самостійний предмет дослідження (за винятком тільки невеликого кола авторів), не розглядалася, а головне – не отримала належної концептуальної розробки. Інакше кажучи, напередодні розпаду СРСР була відсутня цілісна концептуальна конструкція зі специфічними для неї методологічними орієнтирами, принципами і поняттями.

У контексті становлення синергетичної концепції в останнє десятиріччя ХХ століття розробку отримали оригінальні методологічні підходи і принципи. передусім тут треба назвати *субстанційно-системний підхід*, що утвердився у ролі головної методологічної орієнтації в дослідженні саморуху. Він є засобом теоретичного бачення здатного до саморуху об’єкта, згідно з яким останній розглядається як самоспричинувальна система. Крім того, цей підхід обстоює низку специфічних принципів. Перший принцип – самосуперечливості (самозаперечення) субстанціональної основи системи – відіграє роль

засадничого в концепції саморуху, оскільки пояснює джерело і сутність саморозвитку певного системного об'єкта. Суперечність у субстанції останнього – це не просто взаємодія сформованих протилежностей, що виокремилися одна супротив іншої, а конкретний взаємоперехід моментів і тенденцій руху-поступу, котрий ніби виключає одномоментну наявність цих протилежностей. Другий – принцип іманентності-спонтанності. Він конкретизує зміст базового – характеризує саморух системного об'єкта як процес, з одного боку, іманентний, внутрішньо доречний, з іншого – спонтанний, самодостатній, немов незалежний від зовнішнього середовища через своє зумовлення субстанціональним протиріччям, тобто протиріччям, що не просто внутрішньо притаманне самій системі, а іманентне, укорінене в її найглибшій основі – субстанції. Отож середовищний вплив на систему не має іманентного характеру, тому що довікля виконує функцію особливого пускового механізму, котрий у кінцевому підсумку посилює чи гальмує окремі внутрішні процеси чи життєдіяльність системи загалом. Третій – принцип активності. Він ще більшою мірою конкретизує зміст принципу іманентності-спонтанності, адже обґрунтовує самоактивність системи, презентуючи внутрішню “дію” її субстанційної, іманентної суперечності. Поняття про спонтанну активність відкриває ключ до розуміння зовнішнього поведінкового аспекту системи, її взаємодії із середовищем. У такий спосіб поведінка системи у довіклі – це завжди результативна двох різновидів активності системи – власної, внутрішньої та зовнішньої, що визначає основну тенденцію її поведінкових дій у середовищі.

Вказані принципи дають більш-менш повне та цілісне уявлення про проблему саморуху, визначають ґрунтовніше розуміння її методологічних функцій. Це стосується й ролі концепції саморуху, яку вона має виконати щодо змістовної інтерпретації таких фундаментальних загальнонаукових понять, як “самоорганізація” чи “самоуправління”, що змістовно утримують орієнтир на внутрішнє джерело відповідних процесів. Зазначені поняття є “експлікат” філософської категорії саморуху. Експлікація саморуху як визначення змісту зазначених понять шляхом “підведення” під них логічної конструкції у вигляді системи понять концепції саморуху – “самосуперечливість”, “іманентність”, “спонтанність”, “суверенність”,

“активність”. Завдяки їм є можливість отримати адекватний обсяг-сенса понять “самоорганізація” та “самоуправління”. Водночас треба ще визначити іманентну суперечність самоорганізаційних чи самоуправлінських систем, щоб тлумачити її як джерело відповідних процесів, а отже, й отримати підґрунтя для мисленнєвого осягнення специфіки спонтанності, суверенності та активності систем.

Починаючи з Нового часу як епохи екстенсивного розвитку науки, невід'ємним атрибутом матерії вважається її внутрішня активність (Д. Толанд), а рух є способом існування матерії (П. Гольбах). Субстанціональність світу визнана як основа окремих явищ. Проте єдність матеріального світу розглядається як із субстанціональної, так і з процесуальної сторін. Тому не варто сперечатися з класиками, наприклад з Ф. Енгельсом, котрий писав, що світ утворюють не готові, завершені предмети, а сукупність процесів. У цій сукупності предмети знаходяться в безперервному русі, тому що останній розуміється як безумовний атрибут матерії.

Отже, світ існує, але його реальне існування здійснюється через матеріальне ускладнення, що наявне у його лоні. З цього місця міркувань з'являється підстава для постановки важливого питання: з допомогою якого критерію можна адекватно пізнати причини, напрямок та результат згаданого ускладнення? Тут доречно звернутися до понять “ціле” та “частина”, завдяки яким у структурі системи можна побачити неоднакову активність саморозвитку різних матеріальних утворень, адже серед різних складових матерії одні є більш активні, а інші – менш чи зовсім не активні. Саме перші здебільшого здійснюють управлінський вплив на інші сегменти у процесі саморозвитку матерії, а тому дають змогу зрозуміти провідну роль самоспричинення порівняно із зовнішніми впливами.

У цьому контексті теоретизування очевидно, що для розуміння евристичного моделювання поняття “секуляризація” треба долучати поняття “внутрішнє” та “зовнішнє”. Перше за змістом не тотожне геометричному образу замкненого всередині системи простору, оскільки внутрішнє – це перш за все сутнісне. Тому “зовнішні” закономірні зв'язки конкретної системи з більш широкою системою, частиною якої вона є, для неї мають бути сутнісними, найвагомішими. Разом з тим зовнішні зв'язки – умова здійснення саморуху системи. Акти останнього завжди обмежені, тим більше, коли

в середовищі наявні суттєві зміни. Це відбувається *через дію закону ентропії системи*, відповідно до якого жодна система не може нескінченно довго бути у стані саморуху. Але важливо те, що середовище містить матеріал для розвитку системи, а зовнішні зв'язки є відображенням її внутрішньої активності. Відтак поняття “активність” відображає закон зв'язку та взаємодії системи із середовищем, її актуальну поведінку у ньому.

Саморух має місце повною мірою там, де об'єкт існує як система, а енергія її внутрішніх зв'язків *більше енергії* зовнішніх, тобто із середовищем. Ось чому нездатний до саморуху абсолютно елементарний об'єкт, який не містить складових компонентів, а відтак через взаємозв'язки не задіює механізм втілення активів свого самоперебігу. Звісно, важливими є зв'язки не випадкового характеру, а ті, що мають системоутворювальні властивості та вирізняються чіткою самоорганізаційною тенденцією. Саме взаємозв'язки між частинами з протилежними ознаками чи рисами засадниче стимулюють саморух об'єкта.

Отже, саморух системи здійснюється завдяки трансформації сутнісних та утворенню нових зв'язків між її компонентами і водночас між нею та компонентами макросистеми, до якої та функціонально причетна. Зв'язки станів системи так чи інакше спричинюють зародження й утвердження зв'язків її розвитку. Таким чином *саморух властивий не тільки речам і властивостям, а ще й зв'язкам, відносинам, функціям*. Про певну самостійність зв'язків свідчить хоча б їх здатність мати власну структуру, а відтак і засади структуризації, умови, механізми, результати. Взаємодія між чотирма останніми утвореннями саме й є саморухом зв'язку як системи. Суперечність між явищами тотожності та відмінності речей – це підґрунтя, умова та стимул саморуху зв'язку водночас. Оскільки поняття “зв'язок” відображає взаємну залежність відокремлень, то на цій підставі слушним видається розгляд як активності об'єктів, так і їх пасивності. Активність сприяє створенню залежності, а пасивність – її фіксації, утвердженню, стабільності дії.

У будь-якому разі саморух – фундаментальний атрибут матерії. З підвищенням рівня розвитку матерії (від фізичної до біологічної й далі до соціальної та духовної) спонтанність саморуху знаходить своє втілення в саморозвитку, який згодом трансформується у само-

організацію. В межах процесного перебігу останньої виникає, відтворюється і вдосконалюється організація певної достатньо складної, цілісної та динамічної системи, що належить до конкретного рівня руху-поступу матерії.

Дослідження систем, котрі розвиваються шляхом переходу від одного якісного стану до іншого (зокрема, і секуляризаційні – Авт.), *виявляє підвищення їх організованості й, відповідно, зниження ентропії*. Чим вище рівень самоорганізованості системи, тим більш цілеспрямованого характеру набувають її зміни. У зв'язку з цим розглянемо розвиток об'єкта на рівні явища. Об'єкт здебільшого породжується середовищем, а надалі розвивається залежно від зміцнення внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Починаючи з певного моменту еволюції, він характеризується тенденціями, що неадекватні впливу винятково середовища. Це означає, що його іманентний потенціал до саморозвитку, самоорганізації все більше актуалізується. Об'єкт набуває цілісності, якій властива чітка внутрішня структура. Вдосконалення його самоорганізації відбувається шляхом становлення міжкомпонентних зв'язків та їх інтенсифікації. Базові компоненти взаємоінтегруються доти, доки не створиться остаточна цілісність. Починаючи зі стадії органічних взаємозв'язків, має місце перевага процесу самоорганізації над іншими. Наступна стадія є початком інтеграції вже існуючих цілісних об'єктів.

Щоб перейти від наукової функції описання до функції пояснення (а ще краще до прогнозування), треба, як мінімум, уявити певну ситуацію соціальної самоорганізації у вигляді суперечності, коли одна з її сторін співвідноситься із середовищем, а друга – з об'єктом. Загальновідома теза, що наука (а відтак і технології, зокрема, інформаційно-енергетичні, комунікативні, соціальні, освітні тощо) є виробничою силою. Звісно, мовиться не стільки про конкретне виробництво (наприклад, матеріальне чи духовне), скільки про суспільний процес у найширшому його розумінні – продукування суспільного життя взагалі, відповідно до якого структура процесів такого виробництва і відтворення охоплює такі компоненти: а) носіїв суспільного життя – людей; б) предметні умови їхнього буття – засоби до життя; в) соціальні умови – суспільні відносини [докладніше див. **23**]. Така структура відображає *неоднорідність* суспільства саме як соціального організму, що зумовлено, по-перше, очевидними якісними

відмінностями між людьми і предметами, по-друге, менш очевидними відмінностями між самими людьми та між самими предметами. У змісті процесів виробництва і відтворення суспільства як цілісності зазначена специфіка полягає в тому, що при всіх змінах контексту розвитку способів виробництва (формаційного, цивілізаційного [24; 25; 26], метаісторичного тощо) люди завжди продукуються як суб'єкти соціальних взаємостосунків, а предмети – як об'єкти, засоби їхньої діяльності. Оскільки соціальні відносини на відміну від людей і предметів не мають природної тілесності, то вони завжди виробляються і відтворюються як форми соціального життя (тобто символічні форми) та процеси соціальних взаємодій (протидія, конкуренція, солідаризація, співдружність тощо).

В. Хмелько показав, що специфічний зміст безпосереднього виробництва засобів до життя становлять процеси пристосування (адаптації) продуктів природи до потреб людей. Зміст такого безпосереднього творення людей полягає в тому, щоб трансформувати речову природу в організм кожної людини задля підтримки та розвитку її життєвих сил й, нарешті, формувати та розвивати її суб'єктивні властивості, тобто творити людину як особистість. Змістом виробництва соціальних відносин є організація й здійснення процесів обміну й розподілу між людьми як різновидів їхньої діяльності, так різних її продуктів. Названі три типи чи способи суспільного виробництва, звісно, здійснюються у їх органічному поєднанні. Це означає, що суспільне виробництво життя – це органічне ціле, а процеси, котрі його наповнюють, поєднані між собою різноманітно, багатоваріантно. Саме тому виробництво людини є водночас продукування і соціальних відносин, і засобів до життя.

Вищенаведені міркування уможливають й такий висновок (докладніше [23]): безпосереднє виробництво засобів до життя – це водночас виробництво і самої людини, і соціальних відносин; реальне творення людей, своєю чергою, – також виробництво засобів до життя і соціальних відносин; нарешті, конкретне продукування соціальних відносин – закономірне поповнення людської популяції й одночасно виробництво засобів до життя. Отже, мовиться про окремі взаємоадаптовані сторони одного й того ж процесу – *відтворення суспільства через соціумне виробництво життя*.

Звернемо увагу на зростання у наш час такого особливого складу предметів, як знакові засоби (тобто соціально зумовлені повідомлення – інформація), споживання котрих є разом з тим відтворювання у формах діяльності суб'єкта-споживача новоствореної людським загалом її упредметнень-символів, картин, нот, текстів, файлів тощо.

Тепер, на відміну від цілісного, синтетичного погляду, розглянемо аналітичний, аби з'ясувати евристичність розуміння секуляризації. Загальновідомо, що суспільний розподіл праці відокремлює два типи виробництва – людей і засобів до життя. Підґрунтям цього розподілу є критерії односторонності цих сфер, кожна з яких перманентно потребує продуктів іншого виробництва й водночас слугує засобом для нього. Така взаємоопосередкованість – це результат їх ковітальної взаємозалежності, й тим процесом, котрий її постійно відтворює у системі зв'язків. Останні безперервно виробляються та відтворюються також усередині кожного з аналізованих способів виробництва, що існують реально як певна сукупність неоднорідних процесів чи особливих галузей-сфер.

Конкретна структура виробництва – і засобів до життя, і людей – відповідає історико-культурним вимогам, обставинам, можливостям певної епохи. Лише найзагальніша їх структура (сукупність видів кожного виробництва) відтворюється незмінно на всіх етапах розвитку людства. Але очевидно, що кожна епоха має свою акцентуацію чи домінують. Прийmemo як постулат тезу, що суспільному продукуванню життя передувало його природне виробництво, коли мала місце однотипна репродукція протолюдських організмів, яка забезпечувалася привласнювальною, споживчою діяльністю на підставі мисливства на тварин і збирання рослин. Довготривале становлення землеробства і скотарства з часом перетворило природний процес забезпечення протолюдів продуктами харчування у суто виробничий. Наслідком цього є інтенсивне зростання чисельності населення планети у зв'язку з екстенсивним збільшенням ресурсів харчування.

Розвиток аграрного виробництва призводив до отримання всезростаючого додаткового продукту, що створило економічне підґрунтя для перетворення різноманітних напрямків людської діяльності у самостійні галузі праці. Зокрема, на підставі виокремлення ремесел з аграрного виробництва відбувається конститу-

ювання як окремого сегмента виробництва речових засобів до життя, а з появою писемності формується і виробництво знакових засобів (зародки науки, освіти, управління, права, релігії тощо як майбутні соціальні інститути). До того ж у ту далеку від нас епоху ще відбулося становлення таких важливих галузей (за сучасними термінами), як торгівля і транспорт, що тоді були єдиним напрямком діяльності людей.

Загальновідомими є такі риси прадавньої епохи: із привласненням способу отримання харчових засобів до життя все більшої ваги набуває організоване виробництво, що зумовлювало підвищення рівня продуктивності праці, а всі різновиди виробництва засобів до життя конституюються як особливі елементи його структури. Домінантою цієї структури стає сільське господарство як головна галузь ефективного для тієї епохи виробництва харчових засобів. При цьому переважаючими типами соціальних відносин в аграрному суспільстві стають відносини, котрі формуються під впливом земельної форми власності як головної для тієї епохи, що добре znana як рабство чи феодална залежність.

Системно-узагальнювальне бачення людської діяльності вимагає назвати три її різновиди – виробляючу, руйнуючу та охоронну. Становлення рабовласницької формації, а з часом і феодалної, стимулювало модернізацію двох останніх діяльностей, що нині сприймаються як органічні функції держави, котрі виконуються різними інституціями – армією, службою безпеки (національна, федеральна, конституційна та ін.), органами охорони громадського порядку, пенітенціарними структурами тощо.

Виробничий потенціал рабовласницької, а згодом і феодалної, формації вичерпався на підставі того, що *рабство і феодална залежність як домінуючі форми соціальних відносин певної епохи втратили свою ефективність, оскільки не сприяли підвищенню продуктивності аграрної праці*. Водночас відбувалося подальше визрівання окремих галузей, зокрема виробництво засобів аграрного виробництва. Робота тварин чи людей замінюється діями механізмів під впливом різноманітних природних сил. Місце і роль людини у процесі виробництва набуває нових рис. Під час аграрної революції дієактивність людей долучається до існуючих тоді у природі новоутворювальних процесів як до їх помічника, а з розгортанням промислової революції люди стали інтенсивно

та в усе більших масштабах цілеспрямовано організовувати натурально відсутні комбінації природних сил і застосовувати їх для розвитку виробництва. *Економічна ефективність праці у промисловості стає сутнісно вищою аніж в аграрному секторі, вона все більше дає у розпорядження аграріїв нові засоби їх праці й так сприяє зниженню питомої ваги “живої праці” у цьому секторі суспільного виробництва*.

Отже, у результаті промислової революції новою домінантою у структурі суспільствотворення виробництва стає виробництво речей. Іншим наслідком тут є подальше відокремлення сфери безпосереднього виробництва соціальних відносин як процесу від загальносоціального виробничого простору. Подальшого розвитку набуває сфера обміну та її основа – засоби сполучення людей, речей, знаків. Саме таким шляхом стимулюється становлення і розвиток ринків регіональних, а з часом і світового ринку. Проте найважливіший результат – зародження того, що стало згодом базою сучасної науки: у сфері виробництва інформації виник новий спосіб її отримання – *експеримент* з подальшим математичним аналізом емпіричних даних дослідження. І зрозуміло чому, адже процес промислового виробництва речей не може інтенсивно (ефективно) розвиватися без застосування наукового потенціалу. Через це наука стає виробничим фактором, а людина відтепер – вже не стільки його помічник чи співучасник виробництва, скільки його організатор (координатор чи контролер) як надскладного процесу.

Нова епоха науково-технічної революції (НТР) жваво обговорюється вже не один десяток років. Відомо, що у процесі індустріалізації загальний обсяг витрат людської праці у сфері виробництва і відтворення речових засобів до життя (у промисловості, будівництві, комунальному господарстві, побутовому обслуговуванні тощо) зростає досить суттєво, хоча завжди є межа, поза котру можна переступити тільки через нерозуміння катастрофічних наслідків. Коли матеріальне виробництво стає головним у структурі загальносуспільного відтворення життя, то можливості його екстенсивного розвитку швидко скорочуються. Виникає суперечність між суспільною потребою в подальшому розвитку речової продукції та обсягом реальних ресурсів і перспективами зростання частки суспільної праці у цьому секторі. Так виникає нова об'єктивна потреба, але вже в

інтенсивному розвитку матеріального виробництва, а отже, і в сутнісній зміні виробничих сил, яка покликана забезпечити істотне зростання продуктивності (ефективності) праці.

На зміну індустріальному суспільству, котрому властива перш за все механізація праці, приходить епоха суспільства постіндустріального, а йому притаманна автоматизація, та ще й комплексна і гнучка щодо вимог оперативної зміни номенклатури продукції. Магістральним напрямком стає створення заводів-автоматів (це ще одна версія так званої безлюдної, ефективною, інформаційно енергетичної технології).

На порядку денному знову питання про галузь, продукція якої здатна здійснити *найбільший внесок у підвищення продуктивності суспільної праці*, тобто у виробництво та постійне функціонування *високоєфективних* автоматичних виробничих систем. На зламі тисячоліть не є таємницею, що такою галуззю світова наукова думка визначила діяльність з виробництва та переробки інформації, а перші роки XXI століття найрозвиненіші країни отримали назву інформаційних суспільств.

Швидкі темпи зміни доміанти суспільного виробництва з одного її сектора на інший, на думку В. Омелько, вказують на те, що наукова думка умовою екстенсивного розвитку інформатизації кожного, у тому числі й українського, суспільства називає *сектор виробництва людини*, але не як біологічного індивіда (так було вже багато тисячоліть у минулому), а людини як висококваліфікованого фахівця, особистості, громадянина (не варто забувати, що оновлення соціальних відносин чинної форми теж триває). Таким *сектором суспільного виробництва життя є сектор науки і вищої освіти*. Іншими словами, це ті нові, ефективні та інформаційно енергетичні технології (див. детально [23]).

Аналогічна ситуація не раз виникала на минулих етапах трансформації структури суспільного виробництва. Так, нагадаємо, що для екстенсивного розвитку світового ринку було потрібно інтенсивно розвивати засоби обміну (торгівля, транспорт, банки, зв'язок тощо), кожен з котрих, зі свого боку, зміг інтенсивно розвиватися завдяки спеціалізації нових секторів суспільного виробництва та відповідно до специфіки конкретного засобу сфери обміну. Тепер напрямки людської діяльності, що зазначені вище, функціонують як самостійні галузі, між якими, звісно, мають місце зв'язки

певних форм. Крім того, слушно вказується, що примітною рисою самоорганізації цих галузей є спонтанний характер їх розвитку. До того ж спонтанність у межах процесу такої самоорганізації тісно пов'язана із цілеспрямованістю, хоча характер цього зв'язку все ще залишається малодослідженим.

Розглядаючи такі складно-динамічні та самоорганізаційні утворення як людина чи суспільство, науковці констатують, що у процесі їх розвитку має місце як спонтанне виникнення нових структур, так і підтримка функціонування тих, що наявні навіть при значних варіаціях зовнішніх і внутрішніх умов, ураховують досвід як власного, так і чужого переживання. Легко зрозуміти, чому, наприклад, отримати консенсус між людьми у первісному суспільстві було набагато простіше, аніж у складнодиференційованому і полідинамічному сучасному суспільстві. Очевидно, що узгодження елементів і зв'язків має суперечливий, багатоплановий характер, оскільки елементи функціонуючої системи узгоджуються не тільки між собою, а водночас і з компонентами нових структур, а також тих систем, що виникли раніш й існують поруч.

Соціологічне пізнання процесу самоорганізації, з нашого погляду, має такі аспекти продуктивного вивчення:

- процесів узгодження елементів, котрі спричинюють формування нових властивостей системи;
- процесів відображення й трансформації як самої системи, так і середовища; тому системі має бути властива рефлексивність, тобто такий апарат самовідображення, що забезпечує її самозбереження;
- процесу самозміни системи завдяки наявності властивостей, які виникають унаслідок вищеназваних відображень і самовідображень;
- відображення всього того, що відбувається у системі в аспектах її фактичного існування і потреби у самозбереженні;
- уявлення про самобутні потреби та інтереси системи, котрі формопостають у вигляді певного набору умовних значень і символів, що стимулюють активність живої системи.

Всі названі аспекти змісту поняття “самоорганізація” на рівні людини та суспільства передбачають, що їх роль на конкретний момент може бути різною. На відміну від рівномірної значущості кожного аспекту для дослідника більш цікавим є випадок домінування чи наявності одного, вирішального, наприклад

того, що пов'язаний з формуванням нових властивостей і вказує на перебування системи у фазі розвитку (у т.ч. й адаптаційних змін). Водночас явне прагнення системи до самозбереження теж можна тлумачити як розвиток (а відтак і як адаптацію). Але у цьому випадку слабше виявляються такі риси, як спонтанне виникнення нових властивостей і самовдосконалення завдяки досвіду, що в кінцевому підсумку може привести систему до стану стагнації. Якщо ж фаза стагнації є тривалою у часі і продукує нові властивості, то вельми ймовірний розпад системи.

Закономірна наступність фаз (стадій) розвиткових станів системи є такою: народження (становлення) – прогрес (розвиток висхідний) – регрес (розвиток низхідний) – стабільний розвиток в одній площині – стагнація – розпад. Природно, що самоорганізація системи в кожній фазі має специфічний характер. Так, скажімо, щоб визначити специфіку фазових адаптаційних процесів, треба виявити реальні ознаки новоутворень. Тому, наприклад, медики, говорячи про пухлини, вважають доречним називати їх доброякісними або злоякісними. У цьому контексті виникає сенс нагадати про поняття “ефективність”. Так, у випадку, коли новоутворення (наприклад, ідея, концепція, прогноз, алгоритм дії), що розроблене індивідом чи малою групою людей, набуває ефективності для соціуму тоді, коли воно стає доступним усім його членам у найкоротший термін і без істотних спотворень його сутності як інновації. Носіями новоутворень такого ґатунку здебільшого є так звані пасіонарії (від лат. *passio* – пристрасть), яким властива велика жага нового (ідей, відчуттів, дій тощо). Їх частка у соціумі за окремими оцінками становить приблизно $11\% \pm 4\%$.

Значення активної меншості для розквіту соціуму та її великий вплив на пасивну (іноді пасивно-агресивну) більшість нерідко є предметом обговорення суспільствознавців. Так, А. Тойнбі на великому історичному матеріалі продемонстрував той факт, що ефективність функціонування суспільства багато в чому залежить від характеристик зв'язку ініціативної меншості з іншими соціальними прошарками. У цьому контексті виняткова роль належить особистості лідера (інтелектуального, політичного, мистецького тощо), або політичним чи громадським осередкам (рухи, організації, партії), або взагалі активним центрам ор-

ганізму (біологічному чи соціальному). У будь-якому разі розгляд процесів самоорганізації, саморуку, самоуправління тощо стає більш адекватним завдяки застосуванню поняття “ефективність” [див. 18]. Сутнісно ефективність – провідна характеристика діяльності, котра спрямована на досягнення певних цілей, мети як результату перебігу якогось процесу. Отож зміст поняття “ефективність” завжди співвідносять зі змістом поняття “результат”, а відтак і з уявленням про вже раніше досягнуту мету як про підсумок цілеспрямованого діяння і як про важливий параметр самої діяльності (алгоритмів, процедур, норм тощо). Отож ефективність властива тільки складним системам живого типу [27].

Таким чином, якщо відбуваються зміни у системі, в організмі, то вона вимушена, а він повинен продукувати ефективні відповіді щодо цих викликів з боку як зовнішнього середовища (у цій ролі почасти виступають найближчі сусіди, наприклад, сім'ї одного будинку чи села, партії політичного спектру, країни у системі економічних чи політичних міжнародних зв'язків), так і внутрішнього простору (члени сім'ї, фракції у партії). В іншому разі система (організм) втрачає адаптаційну здатність до своєї адекватної трансформації. Звісно, ефективність самоорганізації людини визначається не без впливу інтерпретації конкретною особою смислу явищ свідомості, почуттів, емоцій, а щодо самоорганізації суспільства, то, відповідно, – норм моралі, права, культури як компонентів низки символічних систем.

На мегарівні соціологічних міркувань, завдяки працям Е.Тоффлера, В. Хмелька, А. Назаретяна та інших, стає ґрунтовніше зрозумілим саме синергетичний взаємозв'язок з-поміж складовими процесу суспільного виробництва. Проте відповідні процеси чи діяльності мають своїх суб'єктів, тому постає інший рівень міркувань – *інституціональний*. До того ж відомо, що надмірне захоплення будь-якою новою концепцією чи методологією, неправомірне використання їх під час вивчення неадекватних об'єктів – справа, котра наперед приречена, тому не варто очікувати позитивних результатів. З огляду на це, з'ясуємо, наскільки синергетичний підхід можна застосувати до предмета нашого дослідження, тобто секуляризації. Але спочатку окреслимо, у чому ж суть сучасного, постнекласичного етапу розвитку наукового знання. Він характеризується

наступними положеннями.

1. Всіляка відкрита система має внутрішній (генетичний) потенціал саморозвитку, що реалізується за умов її взаємодії із середовищем (обмін речовиною, енергією чи інформацією) шляхом вибору одного з можливих варіантів розвитку.

2. Траєкторію еволюції системи утворюють два принципово різних вектори – відрізка стійкого розвитку, на яких переважають причинно-наслідкові зв'язки (детермінізм), і точки біфуркації, у яких відбувається випадковий (майже непередбачений) вибір системою однієї з можливих ліній подальшої еволюції.

3. Розвиток будь-якої системи має багато варіантів, тому історія будь-якої системи – це картина нереалізованих (відкинутих) можливостей чи шляхів її еволюції.

4. Еволюція систем має циклічний характер і розгортається від деякого хаотичного стану, у якому поступово визрівають “центри конденсації” нового порядку, і через його становлення, стабілізацію прямує до нагромадження дестабілізаційного потенціалу (суперечностей) і до нового деструктивного (хаотичного) стану, в якому знову визрівають передумови нового упорядкування системи, але вже на більш високому рівні (так звана спіраль розвитку).

5. Мовиться про “спричинений хаос”, про хаос як конструктивний, творчий початок, що “може бути різним, мати різний ступінь упорядкованості й неоднакову структуру. Він здатний вмщувати зародки майбутніх структур, що переважають з уже віджилими, що відходять у минуле, а також зародки тих структур, що стануть основними в майбутньому.

Ці твердження відроджують уявлення східної філософії про хаос як субстанцію, у якій в неявному вигляді “закладені” усі можливі форми і сутності” [28, с. 67]. Більше того, “пов'язана з такою різновпорядкованістю нестійкість руху дає змогу системі безупинно прощупувати власний простір станів, створюючи таким чином інформацію” [29, с. 224]. Тоді система діє як своєрідний селектор, що вибирає випадковим чином серед станів, сумісних із законами її існування, лише окремі чи одиничні. Цей вибір, продукуючи інформацію, водночас творить процес еволюції системи як ланцюг послідовних подій, у якій можна відшукати деякі тенденції, але не цілі. “Ланцюг цей, – пише І.В. Мелік-Гайказян, – має розгалуження, сегменти, що ведуть у глу-

хий кут, а також повернення, петлі, але його загальна тенденція – прогрес, тобто підвищення складності, упорядкованості і розмаїтості. (Разом з тим такі уявлення про еволюцію допускають і регресивні шляхи розвитку, що супроводжуються переходом від хаосу конструктивного до хаосу рівноважного, безладного, з максимальним значенням ентропії. – Авт.). Початок кожної події – створення нової інформації – це стрибок у розвитку; далі впливає адаптація – етап підвищення цінності інформації, що супроводжується втратою її новизни і збільшенням складності. Це призводить до загострення чутливості систем до внутрішніх і зовнішніх флуктуацій, які руйнують організацію системи, що переводить її у хаотичний стан. Потім – знову вихід із хаосу, знову подія-інформація як випадок, що запам'ятовується системою, точніше, безліччю систем, що розвиваються на безлічі своїх шляхів” [28, с. 74].

Цілеспрямоване керування соціальними системами можливо тільки на стаціонарних ділянках траєкторії, а в точках біфуркації (“роздоріжжях історії”), коли система вибирає серед рівноімовірних продовжень єдину траєкторію своєї подальшої еволюції, владарює випадковість. У людській історії вона завжди персоніфікована, тобто пов'язана з імпульсом, котрий надходить від деякої особистості, що в кінцевому підсумку й визначає вибір системою свого подальшого шляху розвитку.

Чи можна прогнозувати напрямок якісного стрибка у стані системи, вибір нею в точці біфуркації однієї з можливих траєкторій подальшої еволюції? Очевидно, що зробити це принципово неможливо, тому що такий вибір – випадковий процес, який не підлягає впевненому прогнозуванню. Але, як про це вже говорилося, випадковість тут реалізується у межах визначеної закономірності – спонтанний вибір відбувається з певного набору можливих станів (траєкторій), що узгоджуються з внутрішніми законами існування конкретної системи.

Закономірне і таке запитання: від чого залежить виникнення на траєкторії еволюції системи точок біфуркації, що провокують якісний стрибок у її розвитку? Вочевидь це зумовлене як зовнішнім (з боку середовища) впливом на систему, так і внутрішніми причинами. Зокрема, висловлено припущення, що поштовхом для появи Homo sapiens став окремий зовнішній вплив, характер якого важко збагнути, хоча й можна спрогнозувати, тобто мали місце якісні

внутрішні зміни організму людини у напрямку його всезростаючої складності: досягнувши межових значень, він самоспричинив свою докорінну перебудову і в такий спосіб здобув нові, раніше непередбачені особливості.

Синергетична картина світу охоплює такий глобальний образ, який “витканий з чередвань і взаємопереходів хаосу і порядку, організації та дезорганізації, рівноваги і нерівномірності, необхідності і випадковості, динамізму і гомеостазу”. Саме долучення випадковості як найважливішого атрибуту еволюції систем, однієї з фундаментальних засад, відрізняє новий погляд на світ від традиційних онтологічних схем. Задіяння випадковості до структури еволюції сприяє їй більш глибокому розумінню як чинника, що додає неповторності розвитковим процесам. “Якби зникла випадковість, зникла б і незворотність, а відтак і спрямований розвиток (еволюція) й водночас – феномен інформації” [28, с. 66].

Однак прийнятий висновок про те, що “світ нестабільний, ще не означає, що він не піддається науковому вивченню, – стверджує І. Пригожин. Визнання нестабільності – не капітуляція, навпаки – запрошення до нових експериментальних і теоретичних досліджень, котрі беруть до уваги специфічний характер цього світу... Вимальовуються контури нової раціональності, до якої спонукає ідея нестабільності... Реальність узагалі не контрольована в тому змісті, що був проголошений колишньою наукою” [30, с. 46]. З іншого боку, “синергетичний світогляд не означає відмову від традицій, накопичених в інших сферах людської культури. Більше того, розширювальна (світоглядна і філософська) інтерпретація ідей самоорганізації веде до творчого “перевідкриття”, переосмислення відомих образів, символів, цінностей культури, дозволяє оживити для сучасної людини архаїчні та забуті нашарування, традиції історії і культури” [31, с. 36–37].

Отже, синергетичний підхід дає змогу здолати односторонність традиційної, класичної соціології й інформаційно-кібернетичного аналізу соціальних систем, зорієнтованих насамперед на пошуки умов їхньої стійкості, теорії соціальної ентропії, заклопотаної проблемами нерівномірності в еволюції соціосистем, системного підходу з його увагою до проблем збереження цілісності систем. Він “охоплює всі етапи побудови соціальної організації – її виникнення, розвитку, самоускладнення і руйнування, тобто

весь цикл розвитку соціальних систем в аспекті їх структурного впорядкування” [31, с. 158].

Принципова відмінність людського довкілля від світу природного полягає у тому, що в них різну роль відіграє “власна воля” системи – вищезгадана генетична складова еволюції. У широкому розумінні цього слова “воля” є вираженням внутрішньої складності, структурованості системи. Тому вона притаманна всім елементам Всесвіту, у тому числі й неживій матерії, фізичному світу. “Воля” як суб’єктивний чинник взаємодіє з об’єктивними законами існування системи (з навколишнім середовищем) і тим самим зумовлює своєрідність їхнього актуального формовияву. Однак значущість цього чинника нетотожна у світах фізичному і соціальному. Так, у першому “воля” постає у формі законів збереження структурної визначеності матерії і як самостійність може не враховуватися при відтворенні картини фізичного світу. Закони існування останнього здебільшого виявляються цілком очевидним чином. Тому всілякі намагання обійти ці закони приводять експериментаторів до неприйнятних результатів. Не дивно, що тих, хто прагне порушити фізичні закони існування матерії, завжди обмаль.

На рівні живої матерії “воля” як прояв внутрішньої структурної складності, як закон (генетичний) існування цієї структури, – це важливий чинник, що визначає результати еволюції такого виду об’єктів. А коли мовиться про людину чи соціальну систему, яким притаманний більш високий ступінь структурної складності (тому що невизначеність їхнього поведіння, реакцій на спрямовані зовнішні впливи досягає максимальних значень), то тут “воля” є чинником вирішальним. Причому його значущість врешті-решт визначається складністю або духовної структури особистості, або відповідної соціальної структури.

У зв’язку з цим закони соціального життя є менш очевидними, ніж закони існування неживої матерії. Але від цього вони не стають менш об’єктивними. Вони пов’язані з відповідною соціально-економічною формацією, знаходять конкретний формовияв у реальній життєдіяльності людей, досягаються розвинутою свідомістю як каузальні універсальні залежності. А оскільки реалізація таких законів (закономірностей, тенденцій) допускає випадкові відхилення (спонтанний вибір у точках біфуркації), що спричинені “власною волею” окремих осіб чи співтовариств, то на

суб'єктивне відображення законів соціального розвитку у свідомості людей накладається і ця об'єктивна випадковість, крізь яку й прокладає свій шлях закономірність.

Можна погодитися з В.В. Васильковою, що “погляд на суспільство крізь формат процесів самоорганізації має на увазі цілісний “організаційний гештальт” – соціальна організація розглядається і як структура, і як процес, котрий зумовлює створення такої структури. У понятті “організація” фіксуються два аспекти: структурна впорядкованість (взаємоузгодження контактів більш-менш диференційованих та автономних частин цілого, що задане його побудовою) та еволюційна спрямованість (сукупність процесів чи дій, котрі продукують й удосконалюють наявні взаємозв'язки між частинами цілого). Специфіка розуміння організації як самоорганізації у суспільстві... дає ключ до інтерпретації рушійних сил соціального розвитку – як зовнішніх (реакція відкритої за своєю природою соціальної системи на різні стимулювальні детермінанти), так і внутрішніх (спонтанна зміна структури системи, можливість її переходу до більш складного порядку)” [31, с. 193–194].

З огляду на сказане повернемося до предмета нашого інтересу. Із синергетичної позиції кожна релігія як символічна форма – це відкрита система, поміщена у певне середовище, з яким вона здійснює обмін (завдяки матеріальності світу, тобто речовині, що за низкою умов набуває властивостей енергії чи інформації). Звідси наслідок – еволюція таких систем переважно визначається поведінкою тих суб'єктів, які взаємодіють із довкіллям. Отож будь-яка релігія – це така інституція, котра має структуру, що складається з певного, консервативного за своєю сутністю, центрального згустку і периферійних частин, що так чи інакше (відповідно до близькості чи віддаленості від центра) тяжіють або до консерватизму, або схильні до інновацій (модернізовані релігії). Така модель релігії, що побудована поки що лише на основі синергетичного підходу, претендує на універсальність та добре узгоджується з твердженням Ю.М. Лотмана, котрий вивчав проблему зовсім під іншим ракурсом. Він помітив, що “сфера активного виникнення спонтанних текстів розташована на периферії, у маргінальних та “наймолодших” жанрах і суміжних структурних сферах. Тут і відбуваються найбільш активні змісто- та структуро-

продукувальні процеси” [32, с. 474]. У такий спосіб відкрита нелінійна система здійснює блукання на полях можливого, актуалізує та виводить на поверхню лише одного з цих шляхів [33, с. 18].

Але щоразу за таким випадком вгадується наступне. По-перше, деякий історичний персонаж (це може бути не тільки окремих індивід, а й “група товаришів” у політбюро чи більшість фракцій у парламенті), котрий зробив у точці біфуркації свій спрямовувальний вплив на систему. По-друге, реалізований вибір завжди зумовлений внутрішніми (генетичними) закономірностями еволюції системи, тобто він здійснений у сфері можливих станів системи. Зрозуміло, що на траєкторії сталого розвитку, коли у системі накопичуються сутнісні кількісні зміни, відкинути її зі стаціонарної орбіти не під силу жодному історичному діячу. Але коли система виявляється на роздоріжжі, коли в її організованому хаосі починають перебиратися альтернативні траєкторії еволюції, отут відкривається базис для історичних діячів – справжніх творців історії. Тому в таких, навіть слабких в історичному масштабі, точках людських зусиль виявляється достатньо для переведення соціальної системи на нову траєкторію, на новий шлях історичної еволюції. “Це вселяє в нас водночас і надію, і тривогу, – пишуть І. Пригожин та І. Стенгерс, – надію на те, що також малі флуктуації можуть підсилюватися і змінювати всю їхню структуру (зокрема, що індивідуальна активність зовсім не приречена на безглуздість); тривогу – тому що наш світ, очевидно, назавжди позбавився гарантій абсолютно стабільних, немінучих законів. Ми живемо в небезпечному і невизначеному світі, що вселяє не почуття сліпої впевненості, а лише... почуття помірної надії...” [34, с. 386].

Подібні підходи до пояснення соціальної історії органічно виростили у тому числі і з міркувань найбільш проникливих дослідників, яких аж ніяк не можна запідозрити у причетності до синергетики як науки, що намагається покласти в основу пояснення світу інформаційні процеси і самоорганізацію. Ось що писав, пояснюючи розвиток цивілізацій, А. Тойнбі: “Зростання досягається в тому випадку, коли індивід, меншість чи усе суспільство в цілому відповідає на виклик, і при цьому не просто відповідає, але водночас породжує інший виклик, котрий, своєю чергою, вимагає нової відповіді. Процес зростання не припиняється

доти, поки цей повторюваний рух коливання навколо точки рівноваги, відновлює її” [24, с. 288]. Іншими словами, за А. Тойнбі, розвиток соціальних структур відбувається за законами еволюції динамічних невірноважених систем, тобто як ланцюг, послідовність виборів (відповідей на виклики). У цьому висловленні легко побачити і вказівку на хвильові процеси, сліди якої сучасні дослідники виявляють у культурному розвитку людства.

Порядок і безладдя у процесі еволюції складних систем знаходяться у внутрішній суперечливій єдності. Між ними перебуває хаос як передбіфуркаційний стан, наповнений усілякими латентними можливостями. Потенційно можливі як переходи системи до самоорганізації (хаос — порядок), так і до дезорганізації (хаос — безладдя). Під впливом зовнішнього виклику система зі стану відносної рівноваги переходить у зону хаосу, потенційно багатого новими станами. Далі впливає відповідь системи — вибір одного з можливих станів, тобто створення нової інформації, що спершу є надбанням окремих, а з часом освоюється більшістю і стає банальною.

Від чого залежить вибір? Синергетики відповідають: від флуктуацій, що розуміються як ситуації, у яких подальша доля системи залежить як від спонтанних факторів, так і від свідомого вибору. Ось що у цьому зв'язку відзначає Ю.М. Лотман [цит. за 35]: “у цей момент в історичному процесі у дію вступають інтелектуальні здібності людини, що дають їй змогу здійснювати вибір. Якими б неспроможними при “нормальному” плині історії були ці фактори, вони все ж виявляються вирішальними тоді, коли система “задумується перед вибором”. Але, втрутившись у загальний хід-перебіг, вони одразу ж додають його змінам незворотного характеру”. Тепер дослідник може перевести подих, якщо перестав сподіватися, що історію все-таки робить людина, що так чи інакше бачить світ відповідно до своєї онтологічної картини та приймає адекватне рішення.

Що у цій картині є провідним мотивом творіння людської історії? На це запитання існує дві полярні відповіді — свідомість чи матерія. Тобто або людина робить свої вчинки під впливом матеріальних потреб, піклуючись про видове й індивідуальне виживання, у кінцевому підсумку, відповідаючи на виклики середовища, або вона спочатку уявляє світ, у якому бажала б жити, а потім намагається

(найчастіше невдало, впадаючи в неприпустимі для первісного задуму компроміси) його будувати. Очевидно, що на різних етапах людської історії значимість кожного з названих стимулів бувала різною. Але при цьому очевидно й інше: залежно від вирішення людством своїх матеріальних проблем постійно зростає значущість нематеріальної складової його поведінки при безумовному збереженні і нарощуванні матеріального мотивування.

Цю подвійність мотивувань відзначають дослідники цивілізаційних процесів. “Природа людини була і залишається двоїстою; з часів святих Августина і Томи Аквінського теологи відзначали, що одна її сторона зумовлена матеріальним світом, тоді як інша пов'язана з духовним началом, що з'єднує людей з Богом. З цього погляду, вся історія цивілізації є виходом людства за рамки традиційних матеріальних мотивів, традиційних форм діяльності і традиційної системи цінностей; діяльність людини сьогодні, більш ніж коли-небудь раніше, знаменує собою перехід від нижчих, суто біологічних форм активності, з яких вона виникає, до вищих, духовних форм, до яких вона спрямована” [36]. Індикатором реального стану співвідношення цих двох сторін, що живлять безперервність людської активності, є символічні форми.

Так, якщо культура — продукт людської активності, то вона не тільки результат цілеспрямованої, раціонально організованої діяльності. На думку Ф. Хайєка, як соціальні інститути, створювані людиною, не є результатом її свідомого планування, так само “культурна еволюція — це не продукт тільки розуму, котрий свідомо проектує інститути, а результат процесу, в якому культура і розум розвиваються у постійній взаємодії і переплетінні. Можна узагальнити, що не людина (її еволюційний розвиток давно завершився) створила свою культуру, а саме культура створила розум людини” [цит. за 37]. Хоча у цьому висловленні можна побачити принципово нерозв'язуваний парадокс про яйце і курку, але стосовно культури слушно зробити висновок і про її “мудрість” — про наявність у ній деякого потенціалу саморозвитку, самоорганізації, своєрідного генетичного коду, що реалізується за відповідних умов часу і місця (простору).

Отже, в еволюції культури співниками є два типи взаємозалежних і таких, що впливають один на одного, процесів — *самореалі-*

зації культури, коли людина не є суб'єктом, а лише інструментом такої реалізації, і життєреалізування самої людини як справжнього суб'єкта культурного розвитку. Оскільки таких суб'єктів – зі своїми цілями, завданнями і можливостями їхнього досягнення чи розв'язання – багато, то у сфері, яку можна назвати “культурним життям”, кожного моменту утворюється більш-менш складна картина різновекторних інтересів, на схрещенні яких і формується підсумковий вектор культурного розвитку даного суспільства. Цей вектор – значною мірою результат спонтанного вибору, котрий здебільшого різною мірою осмислюється всіма суб'єктами культурного життя, причому на тлі тих вимог, що накладають на культурну еволюцію потреби саморозвитку системи. А все це загалом і є *культурна політика* як сукупність різновекторних зусиль різних суб'єктів культурного життя, що, проєктуючись на етнонаціональні чинники, зрештою, реалізує певну траєкторію вітакультурного розвитку окремого соціуму. В цьому контексті варто згадати відомий вислів Ф. Енгельса, “те, чого хоче один, зустрічає протидію з боку когось іншого, і в підсумку з'являється щось таке, чого ніхто не хотів” [38, с. 38].

1. Секуляризація // Новейший словарь иностранных слов и выражений. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2002. – С. 723.
2. Релігійзнавчий словник. За редакцією професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 390 с.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
4. Арсенко А.Г. Глобалізація: Основний зміст та соціально-економічні й політичні наслідки напередодні XXI століття // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М.О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 1999. – С. 23–50.
5. Ядов В.А. Введение // Россия: трансформирующееся общество / Под ред. В. Ядова. – М.: Канон-Пресс, 2001. – С. 4–6.
6. Яницкий О.Н. Россия как общество риска: контуры теории // Россия: трансформирующееся общество // Под ред. В. Ядова. – М.: Канон-Пресс, 2001. – С. 21–44.
7. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. – М.: Логос, 2003. – 368 с.
8. Танчер В. І. Валерстайн про виклики соціології XXI століття: запрошення до дискусії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №3. – С. 57–67.
9. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
10. Головаха Е. Соціальні патології посткомуністичного суспільства // Політична думка. – 1994. – № 4.

11. Яницкий О.Н. Россия как общество риска: контуры теории // Россия: трансформирующееся общество / Под ред. В. Ядова. – М.: Канон-Пресс, 2001. – С. 21.
12. Секурітас // Словник античної міфології. – 2-е вид. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 180.
13. Попков В.В. Двойственность: концепция и структура познавательной модели // Системный подход в современной науке. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 236.
14. Давыдов А.А. Определяя «общество»: от истории понятия к уточнению концептуальных границ // Электронный журнал “Социологический форум”. – Т. 1, № 1. – <http://www.sociology.ru/forum/98>.
15. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. – М.: Мысль, 1978.
16. Давыдов А.А. Модульный анализ и конструирование социума. – М.: ИС РАН, 1994.
17. Давыдов А.А., Чураков А.Н. Модульный анализ и моделирование социума. – М.: ИС РАН, 2000.
18. Ракумовский О.С. Экстремальные закономерности. – Новосибирск, 1988. – С. 111–126.
19. Розен Р. Принцип оптимальности в биологии: Пер. с англ. – М.: Мир, 1969. – 215 с.
20. Коллинз Р. Социология: наука или антинаука? // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – М.: Начала-Пресс. – 1994. – Т. 2. Вып. 4. – С. 71–97.
21. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Новосибирск: ИЭиОПП СО РАН, 2001. – 308 с.
22. Кирдина С.Г. X- и Y-экономики: Институциональный анализ / Ин-т экономики. – М.: Наука, 2004. – 256 с.
23. Хмелько В.Е. Общественное производство жизни: структура процессов и ее динамика // Производство как общественный процесс. – М.: Мысль, 1986. – С. 125–173.
24. Тойнби А. Дж. Постижение истории: Пер. с англ. / Сост. Огурцов А.П.; Вступ. ст. Уколовой В.И.; Заключение Рашковского Е.Б. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
25. Назаретян А.П. Мораль и кризисы в развитии мировой культуры. (Синергетика исторического прогресса): Курс лекций. – Изд. 2-е, доработанное и дополненное. – М.: Наследие, 1996. – 184 с.
26. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории: Синергетика, психология и футурология. – М.: ПЭРСЭ, 2001. – 239 с.
27. Афанасьев В.Г. Мир живого: системность, эволюция и управление. – М.: Политиздат, 1986. – 334 с.
28. Мелик-Гайказян И. В. Информационные процессы и реальность. – М., 1997. – С. 67.
29. Николис Г., Пригожин И. Р. Познание сложного. Введение. – М., 1990. – С. 224.
30. Пригожин И. Р. Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46.
31. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации – СПб.: Лань, 1999. – С. 36–37.
32. Лотман Ю. М. Избранные статьи: В 3 т. – Т. 1. – Таллинн, 1993. – С. 474.
33. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 18.
34. Пригожин И. Р., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М., 1986. – С. 386.
35. Момджян К. Ч. Человек и общество. Закономерности исторического процесса. – М., 1992. – С. 5.
36. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. (Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире). – М., 1998. – С. XI–XII.
37. Коллингвуд Р. Идея истории. Автобиография. – М., 1980. – С. 37–39.
38. Письмо Ф. Энгельса И. Блоху, сентябрь 1890 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. – 2-е изд. – Т. 37 – С. 395.

Надійшла до редакції 5.06.2006.